

Catherine Chalier, geboren op 2 oktober 1947, is een Franse filosoof en vertaler, auteur van verschillende boeken over de banden tussen het Hebreeuwse denken en de filosofie. Ze is een specialist in het werk van Emmanuel Levinas, met wie ze samen met Rudolf Galin twee delen van de kritische editie bewerkt heeft, maar ook van Franz Rosenzweig en Baruch Spinoza. Zij is emeritus hoogleraar filosofie aan de universiteit La Défense van Paris Ouest Nanterre. Catherine Chalier, een katholiek, bekeerd tot het Judaïsme.

In voorbereiding op het symposium 'Wijs en waachtig' hield Chris Doude van Troostwijk¹ een interview met haar, aan de hand van de vijf thema's uit het workshop programma - die zijn gebaseerd op haar omvangrijke oeuvre

1. Bij de workshop > Zintuiglijke wijsheid: de spiritualiteit van kijken en luisteren< van Patra Galama

De workshop 'Zintuiglijke wijsheid: de spiritualiteit van kijken en luisteren' behandelt het verband tussen wijsheid en zintuiglijke ervaring. Een oud theologumenon zegt dat de heidense religie op het oog berust, terwijl de Bijbel eerder de voorkeur heeft voor het horen. Deelt U die mening?

Natuurlijk moet deze oppositie worden herzien. Men zet te gemakkelijk dingen hetzij op de lijst van wat tot de Griekse wereld zou behoren, hetzij op de lijst van de Bijbelse wereld. Enerzijds dachten de Grieken ook in termen van horen en luisteren, zoals omgekeerd de Hebreeën ook heeft gedacht in termen van het zien. Aan de andere kant zijn de twee zintuigen geen vreemden voor elkaar. Ik zeg graag dat we net zoveel zien als we in staat zijn om te horen. Het is zonder meer correct om te zeggen dat luisteren in de Bijbel fundamenteel is. De schepping in Genesis 1 is een werk van woorden. Maar God ziet ook wat hij heeft gedaan. In Genesis 6 en 7 bijvoorbeeld, daalt Hij af om te zien wat er zich zoals afspeelt op aarde. Er worden daar en elders in de Bijbel veelvuldig werkwoorden gebruikt die het oogzintuig oproepen, zoals "de ogen

¹ Visiting professor Vrijzinnige theologie, doopsgezind seminarium, VU

opslaan”, “bezoekers zien naderen”, etc. Men kan ook denken aan de profetische visioenen. Niettemin blijft het horen inderdaad van primordiaal belang. Immers, je moet elke keer weer het woord horen dat aankondigt dat God Eén is. Joden herhalen het elke avond en elke ochtend. Dat moet, denk ik, wel in verband gebracht worden met het feit dat het voor de mens onmogelijk is om zich God voor te stellen. En dat op straffe van afgoderij. Wanneer Joden het centrale vers uit het Bijbelboek Deuteronomium reciteren - "Hoor Israël, de Heer is onze God, de Heer is één" (Deut 6: 2-6) -, dan versluieren ze hun ogen. Want deze eenheid lijkt in niets op wat wij met onze zintuigen kunnen waarnemen. In de meest intieme innerlijke van de zichtbare schepselen bevindt zich die scheppende stem, die elk van onze zintuigen een spirituele dimensie geeft, die ons in elk van hen wil doen groeien.

Ons symposium draagt de titel “Wijs en waarachtig” (hetgeen in het Frans zou kunnen worden vertaald als “Sage et Sincere”. Beide woorden hebben zintuiglijke connotaties. Het woord “wijs” heeft een Grieks-Latijnse oorsprong. Het komt van respectievelijk visio en eidos, en verwijst daarmee naar het visuele, naar kennis die afkomstig is uit het zien. Hoe ziet U de relatie tussen zien en wijsheid (wijsheid)? Spelen de kunsten, muziek, schilderkunst, literatuur, een specifieke rol voor het streven naar wijsheid?

Tjonge, wat een vraag! Veel te groot! Ik zou gewoon zeggen dat alle menselijke zintuigen altijd nog moeten worden opgevoed. Je moet leren luisteren, leren kijken en ook leren afstand te nemen ten opzichte van jezelf. Dat laatste is onontbeerlijk voor wijsheid. Daarom zijn artistieke opleidingen van fundamenteel belang. En daarin speelt literatuur waarschijnlijk wel de hoofdrol. Ze stelt ons in staat om ons andere levens voor te stellen, onszelf te confronteren met antwoorden, op onze vragen, die echter anders zijn dan wij zouden antwoorden. De etymologie die U aanhaalt verwijst naar een analogie die je in het Grieks en het Latijn zeer vaak aantreft, te weten de analogie tussen begrijpen en zien. "Dat zie ik in," zeggen de gesprekspartners van Socrates vaak. En ook in het Frans kun je zeggen 'je vois (ik zie)' om aan te geven dat je het hebt begrepen. Maar in Talmoedische teksten zegt men echter dikwijls "verneem daaruit (entends de là)." Hoe het ook zij, elk van onze zintuigen is geroepen om zich als het ware te laten bewonen door woorden die hen helpen zich te verfijnen en te verdiepen.

Als je wijsheid neemt in de zin van “levenswijsheid” (savoir-vivre), zou die wijsheid dan niet eigenlijk een "geïncarneerde" wijsheid moeten zijn, ik bedoel bijna een tweede natuur? Of moet je toch altijd iets van afstand houden? Een kritisch afstand, zelfs ten opzichte van de wijsheid?

Wanneer we in het Frans spreken over 'savoir vivre', gaat het vooral om beleefd en hoffelijk gedrag, om respect voor anderen in de samenleving. Dat veronderstelt op geen

enkele manier dat deze persoon ook wijs is! Het gaat gewoon om voorzorgsmaatregelen die ervoor zorgen dat menselijke relaties leefbaar en aangenaam zijn. Maar het lijkt mij dat ware wijsheid een innerlijke arbeid vereist, een diepgaande zelfverandering. Voor wijsheid is de kunst van zelftransformatie vereist die elk mens, in zijn zoektocht naar waarheid, de kans geeft haar op z'On minst te benaderen. Je moet de kans hebben haar te benaderen. Het vraagt veel tijd en is nooit voor eens en voor altijd gedaan.

Verschillende titels van uw werk verwijzen naar de affectieve en emotionele dimensie. In uw Traktaat over de tranen (Traité des larmes) bijvoorbeeld schetst U de link tussen 'tranen' en openbaring. God, vereist Hij emotionele "oprechtheid" van de mens? Vraagt Hij dat wij de moed hebben om te luisteren naar onze innerlijke kwetsbaarheid?

Emoties hebben een plaats in al het leven en ik zie niet in waarom ze zouden moeten verdwijnen in degene die God zoekt. Maar als we ons er zonder meer aan overgeven, dan. Kunnen we ons ook verliezen in illusies. Tegenwoordig zijn mensen vaak vooral op zoek naar innerlijke rust. Maar als deze rust het vergeten impliceert van het lijden dat woedt in de wereld om ons heen, dan heeft wat mij betreft deze sereniteit niets te maken met de wijsheid. Dan betekent niet meer dan de wil jezelf van het lijden te verschonen. De inflatie van allerlei boeken over persoonlijke groei gaat, althans in Frankrijk, helaas in deze richting. Het is een vergeten van de wereld en van de schepselen die het leven met ons delen. Maar wijsheid is dat niet.

2. Wijsheid en bekering (« Wijsheden te kust en te keur: over het accepteren van andermans geloof » workshop van Emanuel Foucaud-Royer en Emma Hartkamp)

In uw boek over bekering, brengt U verschillende soorten bekeringen naar voren: spiritueel, filosofisch, moreel. De filosoof moet wijsheid en waarheid zoeken door de illusies (doxa) de rug toe te keren. Moeten we daaruit concluderen dat niemand zonder bekering toegang tot wijsheid vindt?

De filosofische bekering is al een heel oud thema, Plato, om maar één voorbeeld te noemen, vraagt van zijn gesprekspartners dat zij zich bezinnen op wat ze denken, wetend dat ze meestal helemaal niet denken, maar gewoon meningen herhalen. En dan die meningen verwarren met waarheid. In zijn beroemde "Allegorie van de Grot" legt hij uit dat mensen gevangenen zijn van valse illusies. Ze moeten zich omwenden om de klim naar het licht van de waarheid te beginnen. Dat is bekering: een "draai je om" in

spirituele, morele en filosofische zin. Dat moeten we doen: onze blikrichting veranderen, juist voor de moeilijke, niet voor de comfortabele weg kiezen. Plato wijst op een verlangen in ons, dat maakt dat we ten diepste nooit tevreden zijn met wat geen waarheid, schoonheid of gerechtigheid is. Dat verlangen noemt hij “eros”.

U hebt zelf een religieuze bekering meegemaakt, van het katholicisme van uw kindertijd naar het jodendom. Hoe is dat gegaan? Zocht U wijsheid, geloof?

Ik geef er de voorkeur aan op vraag niet anders te antwoorden dan met wat ik in mijn boeken zeg.

Is er verschil tussen behoren tot een religie waarin je bent geboren en getogen, en behoren tot een religie die je bewust hebt gekozen?

Ik weet helemaal niet wat het betekent om tot een religie te “behooren”! Een persoon behoort niet tot een gemeenschap, religieus of anderszins. Zelfs als hij of zij een religieuze opvoeding krijgt – een christelijke of een andere -, dan moet ze zichzelf nog steeds bekeren. Elk moment opnieuw! Anders ga je waarschijnlijk ideeën of gedrag herhalen zonder na te denken over wat je zegt of doet. Daarom legt het jodendom de nadruk op het dagelijkse studeren (*limoud*), ongeacht de sociale status of het opleidingsniveau van de gelovigen. Door de studie van de Bijbelse teksten - in hun onopgeefbare verbondenheid met andere interpretaties die generaties achter elkaar hebben geproduceerd – gaat elke persoon zichzelf bevragen. Oog in oog met die duizenden bladzijden, gaat ieder op zijn of haar eigen manier vragen formuleren om ze te bespreken met anderen.

Begrijp ik het goed: om tot een religieuze gemeenschap te behoren is er werk aan de winkel, moet je die traditie eerst maar 's zien toe te eigenen?

Als er al sprake is van een beslissing om tot een gemeenschap, in dit geval tot een studiegemeenschap en een gebedsgemeenschap, dan is het een beslissing van elke dag. Het is niet een eens en voor altijd genomen beslissing. Je kunt denken of het gevoel hebben dat je op een veilige en comfortabele manier naar de waarheid van je leven gaat door het pad van je voorouders te volgen. Maar je kunt net zo goed ervaren daarheen op weg te gaan door een heel ander pad te kiezen. Niemand kan daarover voor ons in de plaats een oordeel vormen. Maar in beide gevallen gaat het erom oprecht en veeleisend te zijn ten opzichte van jezelf.

Als bekering betekent dat je binnengaat in een of andere "community", impliceert dat dan niet tegelijk een vorm van uitsluiting? Kun je er niet omheen, en moet je wel, op je zoektocht naar wijsheid, anderen buitensluiten?

Waarom zouden we moeten geloven dat het pad gevolgd door een singuliere individu of een singuliere gemeenschap het effect van uitsluiting heeft? Het lijkt me juist wijsheid om heel de diversiteit aan paden te accepteren. Het gaat er helemaal niet om dat je moet willen dat iedereen is zoals jij bent! Waar men aan iedereen dezelfde religie of ideologie wilde opleggen, daar werd dit telkens gedaan met groots geweld.

Maar door je te bekeren maak je toch verschil met anderen, die niet bekeerd zijn tot jouw spirituele gemeenschap?

De universaliteits- pretentie die zich als christelijk of islamitisch wil afficheren sluit veel meer, en met meer geweld, mensen uit, dan het simpele feit dat iemand claimt tot een of andere spirituele gemeenschap te behoren, zonder die te willen opdringen aan anderen. Overigens staat volgens mij singulariteit – de unieke beslissing van elke persoon – helemaal niet tegenover universaliteit. Het is juist omgekeerd: alleen dankzij jouw unieke beslissing kun je universele waarheid vinden.

Er wordt weleens gezegd, bijvoorbeeld in het populistische discours, dat de nieuwkomers in de religie het meest fanatiek zijn. Ze moeten hun ware geloof nog aan de 'autochtonen in de religie' bewijzen, en de status van 'tweederangs trouw' overwinnen. Klopt dat?

Dat komt natuurlijk wel voor, maar je moet de dingen niet zo eenzijdig bekijken! Als iemand de behoefte voelt om zijn geloof te bewijzen, en vaak door zijn oorspronkelijke geloof met vijandige gevoelens te verwerpen, bewijst dat naar mijn mening maar één ding, namelijk dat hij niet vrij is. Een vrij persoon heeft het helemaal niet nodig om met woede en afschuw te werpen wat hij vroeger aangereikt heeft gekregen.

Speelt de zoektocht naar erkenning een rol bij bekering?

Waarom heb je het nodig om bepaalde vormen van religiositeit te haten of, omgekeerd, juist ostentatief ten toon te spreiden? Als je de mening bent toegedaan dat jouw oorspronkelijke religie (als je er al één hebt) jou belemmert om "het leven te kiezen", dan wil dat toch nog niet zeggen dat dat voor andere mensen net zo geldt? Wat dit betreft hangt het er vaak vanaf hoe de betreffende religie aan jou werd overgedragen.

3. Bij de workshop « Traditie, toekomst en vergeving » van Judith van der Werf (Sagesse et mémoire)

U interesseert zich in het bijzonder voor de relatie tussen de mens en zijn geschiedenis. Je zou religie kunnen definiëren als het zoeken van verbinding met of als het “lezen van” het verleden dat aan ons voorafgaat. Is overdracht essentieel voor religie?

Ja, elke levende religie vereist transmissie. Maar dan wel op voorwaarde dat deze overdracht niet dogmatisch is, niet alleen dient om gedragsnormen op te leggen en om het denken te verstenen door twijfel, nieuwsgierigheid, vragen te verbieden. Maar de geloofsoverdracht is essentieel, omdat geen menselijk kind opgroeit - geestelijk, intellectueel, moreel, zelfs in zijn lichaam - zonder een of ander ontvangen woord. En al die overgeleverde woorden verwijzen naar een verhaal. Hij heeft de roeping dat op zijn geheel eigen manier voort te zetten.

Vrijzinnige doopsgezinden of liberale protestanten zijn soms huiverig om iets aan hun kinderen door te geven. De religieuze keuze moet volgens hen volledig vrij zijn. Ze willen voorkomen jonge mensen te belasten met overtuigingen waarvoor ze nog geen verantwoordelijkheid kunnen nemen.

Persoonlijk vind ik dat onverantwoord. We mogen toch veronderstellen dat ouders die zo'n mening toegedaan zijn, hun kinderen wel een naam geven, in een bepaalde taal met hen praten, hen voeden, naar school sturen, enz. Dat ze zich verantwoordelijk weten voor dat jonge leven. Waarom zou je dan niet doorgeven wat zin geeft aan je eigen leven? Een kind kan toch niet uit het niets werkelijk oprecht iets kiezen! Een religie kies je niet, zoals je dit of dat fruit op de markt kiest! Hier vliegt de cultus van autonomie werkelijk uit de bocht. Alles goed, maar je moet niet blind zijn voor de feiten. Geloofsoverdracht hoeft niet automatisch dogmatisch opleggen te betekenen. Waarom zou je wel verhalen vertellen over de Grieken of de Romeinen, maar zwijgen over wat er uit de Bijbel op je afkomt, zeker wanneer dat ook nog 's zinvol is voor je eigen leven?

In een boek uit 1987 hebt U het grote theologische, maar ook filosofische probleem van het kwaad onder de loep genomen: hoe kan een goede God toestaan dat het kwaad bestaat in de schepping? Onlangs hebt u het probleem opnieuw aan de orde gesteld, maar deze keer in het perspectief van vergeving.

Dit is een enorm onderwerp dat ik natuurlijk niet in een paar zinnen kan beantwoorden. Laat ik eenvoudigweg zeggen dat iemand willen vergeven die niet om vergeving heeft gevraagd, me een twijfelachtige gok lijkt. Men wil zo graag geloven dat een dader zijn

leven zal beteren, maar een schuldige kan zich ook heel best een kriek lachen om die vergeving. Geen van de hoogwaardigheidsbekleders van de nazi's heeft zich voor hun misdaden verontschuldigd. Is er iemand die de moed zou hebben om de misdaad te vergeven van het deporteren van Joodse vluchtelingenkinderen naar het Huis van Izieu tijdens de Tweede Wereldoorlog, terwijl de leider, Klaus Barbie, daarover nooit wroeging heeft getoond?

Kunnen we dan wel vergeven? Of blijft er, ondanks alle goede wil, niet altijd iets onvergeeflijks achter, zoals bijvoorbeeld Vladimir Jankélévitch dacht?

Ook al erken ik dat ik een jegens mij begaan onrecht kan vergeven, daarom kan ik nog niet het vergrijp vergeven, de misdaad, die aan anderen is aangedaan! Ja, je kunt de houdgreep van de haat op jezelf losmaken, afzien van wraak, proberen te helen dat wat in jouw leven en dat van anderen gekwetst is, maar ja, dat is nog geen vergeving.

En in dit alles, God, de schepper, zou de mens Hem ook moeten willen vergeven voor dat Hij achterwege lijkt te laten?

Heeft deze vraag zin, zolang we niet weten over welke god we spreken? Als ik me inbeeld dat 'God' de naam is van de instantie die het kwaad heeft toegelaten dat mij is overkomen, dan is het niet meer dan mijn verbeelding die deze God construeert. Zo'n God is een idool van mijn verbeelding. Dus vergiffenis voor hem heeft naar mijn mening nauwelijks zin. Ik geloof dat we bescheidener moeten zijn, als we het woord "god" gebruiken, want Diegene die het woord aanduidt valt niet te reduceren tot welk idee we ons ook ervan maken.

4. **Wijsheid van de Verbonden (Workshop : Natuurlijke wijsheid en ecologische verantwoordelijkheid van Jan Jorrit Hasselaar)**

Ik zou nu met U de kwestie van de ecologie willen aansnijden, en wel in het brede perspectief dat U hebt aangegeven, namelijk dat we niet van één maar van vele Verbonden tussen God en zijn schepselen moeten spreken. Dus, het Nieuwe Testament is niet het tweede verbond, maar het zoveelste Verbond. En in die reeks hoort, schrijft U, ook de alliantie tussen God en de geschapen natuur. Kan dat laatste idee ons helpen de ecologische problemen van vandaag op z'n minst intellectueel aan te pakken?

De mens komt tot zijn unieke singulariteit vanuit de schepping die voor hem al bestond en waarvoor hij desalniettemin, volgens de Bijbel, verantwoordelijk is. De natuur moet

de grillen van menselijk gedrag maar ondergaan. Neem bijvoorbeeld de zondvloed. Die moet je niet letterlijk opvatten als een straf van een strenge God, maar gewoon als de onvermijdelijke consequentie van menselijk gedrag. Dit betekent dat de daden en handelingen van mensen van invloed zijn op het geheel van de schepping, ook al weigert ons geweten dit vaak te erkennen. Dat vind ik trouwens de betekenis van de titel van een boek, geschreven door de grote Joodse wijsgeer, Rabbi Haim van Volozin. De mens, staat er, is "de ziel van het leven". Alles wat hij denkt, zegt en doet, heeft oneindige gevolgen voor al het leven. Zijn verantwoordelijkheid is dus immens. Ze begint bij ieder van ons.

Sommige ecologen verwijten de Bijbelse traditie medeverantwoordelijk te zijn voor de ecologische catastrofes. De radicale transcendentie van God en het antropocentrisme van de Bijbel staan, menen ze, een gezonde relatie met de natuur in de weg. Ze pleiten daarom, zich op Spinoza beroepend, voor een pantheïstische of holistische kijk. Begrijpt u deze kritiek?

Wat ik begrijp, is dat het de kritiek van onwetenden is! Je kunt er niet mee volstaan een halve blik te werpen op een Bijbelvers om vervolgens te geloven daar een hele theorie over de wereld te kunnen afleiden. De Bijbel vraagt om studie. Geen enkel vers kan worden teruggebracht tot een of andere voor de hand liggende betekenis. Kunnen we er echt zeker van zijn dat een pantheïstische wereldvisie ecologische catastrofes zou hebben voorkomen?

Meerdere verbonden: van god met de natuur, met individuele personages, met Abraham, met Isaac, met Jacob, maar ook, schrijft U, met de aartsmoeders Sarah, Rebecca, Rachel en Lea? Bestaat er een specifieke rol voor de vrouw, voor het 'vrouwelijke', in deze netwerken van goddelijke allianties?

Ik geloof 't niet. Volgens Genesis 1 is Adam naar het beeld van God geschapen als man en vrouw (Gn 1, 27). Dat beeld in zijn gezamenlijkheid moeten we in ons doen opleven; we moeten ons ervoor hoeden eens en voor altijd de man en de vrouw in een bepaalde rol op te sluiten. Ik ben me er heel goed van bewust dat juist dit is gebeurd in het merendeels van de religieuze tradities die zich op de Bijbel baseren. Ook uiteraard het jodendom, dat op dit punt nog een lange weg te gaan heeft.

5. **Chassidische wijsheid** (bij de workshop : Chassidische wijsheid en vrijzinnig geloven *Theo Witvliet*)

U vertaalt en becommentarieert regelmatig Chassidische auteurs. Wat draagt deze spirituele traditie bij aan uw persoonlijke filosofie?

De chassidische denkers bieden uiterst verfijnde interpretaties van de teksten uit de joodse traditie. Ze vragen zich stelselmatig af wat deze teksten ons over onszelf vertellen. Elk Bijbels personage wordt bijvoorbeeld benaderd vanuit de vraag wat het ons over onszelf onthult. De kwade karakters inclusief, want die instrueren ons over het kwaad dat ook in ons huist en dat we hebben te bevechten.

Maar U verwijst ook positief naar een 'innerlijk goddelijk punt' in de mens. Wat is dat dan?

Wat sommige meesters het "punt van de innerlijkheid" noemen, een kern die in de mens verblijft, is het punt waar het oneindige en het eindige in ons elkaar raken. Maar slechts zelden zijn we op dit punt afgestemd. We worden net zo goed bewogen door wat de traditie noemt "de kwade neiging," waaronder je moet verstaan alles wat we dragen aan negatieve gevoelens. Maar ook zaken als verdriet of wanhoop. Voor veel van deze chassidische denkers behelst het spirituele leven daarom ook een strijd tegen deze hang naar het kwade. Het punt van de innerlijkheid, wanneer we in ons de weg erheen vinden, geeft ons het elan om te leven, te creëren, te hopen en lief te hebben. En dat *ondanks alles!*

Men zegt dat Levinas de chassidische traditie nogal geringschatte. Staat de mystieke extase van de chassidim, met hun kabbalistische speculaties over het goddelijke in de mens, niet haaks op Levinas' ethiek, die draait om transcendentie en andersheid?

Levinas kwam uit Litouwen, een land waar veel tegenstanders, de zogeheten *mitnagdim*, van het chassidisme leefden. Dat verklaart zijn achterdocht misschien. Persoonlijk zie ik geen enkele tegenstelling tussen de gedachte van alteriteit (anders-zijn) en het chassidisme. Je kunt het chassidisme helemaal niet reduceren tot een extatische mystiek die de schepselen en hun lot vergeet. Het chassidisme interesseert zich voor de Kabbala in een heel andere geest dan die van ingewikkelde speculaties over het goddelijke leven. Het chassidisme bemoeit met Kabbala voor zover dat

denken iets heeft te zeggen over de bewegingen in de menselijke ziel. Er bestaat een heel interessant chassidische psychologie. Voor wat betreft de aanwezigheid van het goddelijke in de mens en in de natuur, daar liggen de dingen niet zo simpel. Het idee dat de mens bewoond wordt door het oneindige van het Woord dat hem creëerde, dat is geen abstracte speculatie. Integendeel, die voorstelling kan perfect worden geleefd als een ethische eis. Wanneer Levinas spreekt over de menselijke geest, de *psyche*, in termen van 'de ander in dezelfde', dan lijkt me dat niet ver af te staan van de chassidische gedachte.

Dat 'innerlijke punt' lijkt een beetje op zoiets als een 'miniaturincarnatie'?

Nee, het is geen incarnatie, zelfs niet in het klein. Het gaat om de zekerheid dat God in de innerlijke Tabernakel van elke mens leeft. Je vindt het in Exodus 25, vers 8. Verschillende Joodse commentaren op dit vers interpreteren het vaak ook zo. Uit deze passage kan je de gedachte opmaken dat de idee van een God die "afdaalt" naar menselijke wezens en hen wil bewonen, aanwezig is in de Joodse Bijbel. Het werkwoord "naar beneden gaan" wordt trouwens ook gebruikt op het moment van Gods openbaring (Exodus 19:20).

Martin Buber wordt vaak genoemd als degene die het chassidisme introduceerde in de godsdienstfilosofie. Maar als ik me niet vergis, is zijn naam afwezig of bijna afwezig in uw werk. Hebt U iets tegen hem?

Nee, daar ligt nou niet het probleem! Ik denk wel dat het chassidisme dat Buber ons heeft helpen ontdekken, slechts een miniem deel is van deze immense traditie. Ik ben gewoon meer geïnteresseerd in andere teksten dan die hij heeft vertaald en onder onze aandacht heeft gebracht. Het gaat daar meestal om verhalen, aforismen etc. Dat is allemaal interessant natuurlijk, maar als we daar zouden stoppen, zoals veel mensen moeten doen die nu eenmaal geen toegang hebben tot de Hebreeuwse teksten, dan hebben we van doen met een wel heel erg arme visie op het chassidisme.

De afgelopen decennia lijkt met het populisme ook de extreemrechtse politiek terug in Europa. Zelfs antisemitisme en racisme. Toch lijkt er sprake van een verplaatsing. Populisten rechtvaardigen zich steeds vaker met een beroep op "de joods-christelijke traditie en waarden", die ze menen te moeten verdedigen tegen de "tsunami" van de islam. Persoonlijk vind ik de associatie door populistten van het joodse en het christelijke een zeer problematische, politiek opportunistische instrumentalisering. Hoe staat U daar tegenover?

De joods-christelijke religie heeft historisch gezien alleen bestaan in het allereerste begin van het christendom, in sommige christelijke gemeenschappen die door Joden werden gesticht, in tegenstelling tot de heiden-gemeentes. Als concept dateert 'joods-christelijk' pas uit de negentiende eeuw en werd al gauw ter discussie gesteld. Na de eerste dagen van de vroege kerk heeft de geschiedenis immers laten zien dat inderdaad het christendom als de dominante religie zich tegen het jodendom begonnen af te zetten. Het jodendom op zijn beurt ontwikkelde zich met de Talmoed, de Kabbala en alles wat men de mondelinge traditie noemt, waartoe de ontelbare commentaren op de Thora behoren, maar ook bijvoorbeeld de Joodse filosofie. Hoewel er door de eeuwen heen zeker uitwisselingen zijn geweest tussen Joodse en christelijke denkers, dan is dat toch heus nog niet genoeg om te spreken van "joods-christelijk". Het christendom heeft de mondelinge traditie die ik noemde zo goed als helemaal genegeerd. Maar zonder dat, is het jodendom ondenkbaar. Zelfs belangrijke filosofen als Kant of Hegel, om alleen hen te noemen, weten vrijwel niets over het jodendom en ze verwerpen het dan ook met minachting. Dat er sinds de afgrond van de Shoah dor Christenen hard is gewerkt – overigens bij mijn weten niet door orthodoxen - om hun anti-Joodse theologie en hun relatie met het jodendom te herzien, dat is zeker waar. Maar dat is niet genoeg om nu dan maar het concept "joods-christelijk" te gaan gebruiken.

Maar zit er niet toch ook iets van waarheid in dat streepje, die trait-d'union tussen "Joods" en "christelijk"? Duidt het niet op zowel nabijheid, en tegelijk ook afstand tussen beide tradities? Of gaat het hier om een onmogelijke ambivalente, die toch niet valt te managen?

Dat koppelteken bevat me helemaal niet. Want wat er de boventoon voert, dat blijft toch het woord 'christelijk'. Ik houd trouwens ook niet van het woord "managen" dat tegenwoordig voor van alles wordt gebruikt, maar afkomstig is uit de economie. Het is geen kwestie van 'managen', maar van denken, en wel over de betekenis van relaties tussen joden en christenen. Wel, daarvoor is het gewoon noodzakelijk om te studeren, om samen te studeren terwijl je ondanks alles weet dat er een asymmetrie zal blijven bestaan. Het christendom is nu eenmaal ondenkbaar zonder Jodendom, maar het jodendom is vrijwel geheel denkbaar zonder christendom. Ik zeg "vrijwel geheel" en niet "volledig". In de conflictueuze geschiedenis hebben er talloze uitwisselingen plaatsgevonden tussen beide religies en die debatten en onderzoeken vonden wel degelijk in twee richtingen plaats.

